

**KE KOŘENŮM RUSKÉHO POLITICKÉHO KONZERVATISMU
(KONSTANTIN POBĚDONOSCEV)**

RADOMÍR VLČEK

The study focuses on the political views of the leading figure of Russian conservatism Konstantin Pobedonoscev. It puts them into the context of the political development of Russia in the 1870s–1890s and highlights the reasons why a reactionary route was taken after the death of Tsar Alexander II.

Key words: Russia; history; conservatism; traditionalism; 19th century; nationalism; Konstantin Pobedonoscev.

Poslední dvě desetiletí 19. století byla ve vyspělých zemích provázena na jedné straně modernizací, tedy politickou, kulturní a uměleckou modernou, technickým a vědeckým pokrokem a na druhé straně zbrojením, intenzivní přípravou válečných plánů, vypjatým nacionalismem, iluzemi a zklamáním.¹ Politicky, hospodářsky a sociálně se pomaleji vyvíjející státy a národy se snažily tento proces napodobovat. V kladech i záporech. Protože neměly pro rozvoj široce koncipované moderny dostatek prostředků, využívaly pro její prosazení ještě výrazněji než vyspělé země nacionalismus, v jehož rámci nacházely nejrůznější politické a myšlenkové berličky pro podepření národní a státní zvláštnosti moderny.²

Ruská moderna se ve všech svých aspektech dočkala skutečného rozvoje až v devadesátých letech 19. století, kdy se především zásluhou ministra Sergeje Juljeviče Witteho podařilo oživit ruský průmysl, obchod a bankovníctví. Myšlenkové projevy moderny se však i v Rusku objevily již dříve. A to zejména v kultuře a umění. Dokonce se na počátku prosazování ruské moderny zdálo, že ve svém celku nebude ani zdaleka tak politická jako v západní Evropě. Již ve svých raných projevech spojených s kulturou a uměním však obsahovala výraznější prvky nacionalismu. Snaha zvýrazňovat ruské národní vědomí, příslušnost k „národnímu“ celku ruského impéria přitom i nadále rozvíjela staletou polemiku o vztahu a postavení Ruska k západní Evropě a naopak. Reflektovala tím skutečnost, že Rusko i přes reformní pokusy šedesátých a sedmdesátých let 19. století strádalo řadou velmi vážných politických, hospodářských i sociálních problémů, nad nimiž se společnost zamýšlí, ale nenachází z nich východisko jinak než akcentem na národní zvláštnosti.

Reformy „cara-osvoboditele“ Alexandra II. vskutku nepřinesly očekávaný hospodářský a sociální rozvoj ruského státu. V posledním desetiletí vlády Alexandra II., tedy v sedmdesátých letech 19. století se značná část nespokojené veřejnosti začala hlásit k nihilismu a anarchismu a dávat tím zřetelně najevo svůj kritický vztah k polovičatým reformám. I když svoji roli při utváření ruských nihilistických a anarchistických myšlenek nepochybně sehrála módnost anarchistických myšlenek v západní Evropě a snaha části ruské společnosti napodobovat v Rusku vše, co bylo v dané době v západní Evropě módní.

¹ Srov. GILBERT, F.: *Konec evropské éry. Dějiny Evropy 1890–1990*. Praha 2003.

² Srov. VLČEK, R.: *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*. Slovanické historické studie 30, 2005, s. 97–106.

Nositeli anarchistických a nihilistických myšlenek se v Rusku nestali jen materiálně strádající – chudí, ale i bohatí, dokonce i někteří příslušníci šlechtického stavu. Důvodem pro inklinaci příslušníků vyšších vrstev společnosti k anarchismu a nihilismu byly rovněž neúspěchy Ruska na mezinárodním poli. Zejména velký rozpor mezi úspěchy, jichž dosáhla oficiální ruská politika v letech 1876–1877 ve válce s Tureckem, a diplomatickou porážkou na berlínském kongresu na jaře 1878, vyvolal trauma odrážející pocit ruské zvláštnosti záměrně vylučované z „dis-harmonické a egoistické Evropy“. To navíc vedlo k vypjatému velkoruskému nacionalismu, jednou z bezprostředních reakcí bylo rovněž výrazné oživení dříve slavjanofilských vizí determinujících diskuse o vztahu Ruska k Evropě a naopak vyhoceně panslovanským směrem. I když panslovanské myšlenky v následujících letech postupně ztrácely na popularitě, mezi některými ruskými kruhy se i nadále staly vhodným návodem k řešení zvláštního postavení Ruska a k odsuzování domnělého záměru západní Evropy vyloučit ho z jeho partnerského postavení. Práce Nikolaje Jakovleviče Danilevského *Rossija i Evropa*, publikovaná poprvé v roce 1869, se dočkala v sedmdesátých letech 19. století osmi nových vydání. Diskuse intelektuálů, jimž dominovali filozof Vladimír Sergejevič Solovjov, spisovatel Fjodor Michajlovič Dostojevskij, politik a novinář Konstantin Nikolajevič Leontjev a vědec-slavista Vladimír Ivanovič Lamanskij, přerostly v osmdesátých letech 19. století v mohutný nástup nacionalismu spojený s akcentem pravoslavného vyznání.

Výrazný nárůst velkoruského nacionalismu na své kůži jako první zažili Židé. V roce 1881 byly v Rusku zorganizovány první velké protižidovské pogromy. Důvodem bylo jejich údajné připravování revolučních akcí a atentátů na přední ruské politiky. Následoval velký exodus Židů do střední Evropy. Odhaduje se, že se jej zúčastnilo kolem dvou miliónů Židů, kteří se pak usadili zejména v Rakousku včetně polských a českých zemí.³

Atentát na ruského cara-imperátora Alexandra II. v březnu 1881 ukončil dosavadní koketérie Ruska s liberalizujícími či demokratizujícími změnami. Moci se ujal jeho syn Alexandr Alexandrovič jako car-imperátor Alexandr III (1881–1894). O situaci, v jaké se samoděržaví nacházelo, svědčí doporučení státní rady, aby pro případ, že by i na něj byl spáchán atentát, bezprostředně po nastoupení na trůn jmenoval regenta. Policejní svodky skutečně přinášely zprávy o připravovaných atentátech. Alexandr III. proto reorganizoval tajnou policii do přesně ve vojenském duchu řízenou tzv. Ochranku a zavedl řadu mimořádných opatření včetně preventivního vysídlování tisíců nespokojených petrohradských dělníků. Regentem jmenoval Alexandr III. svého bratra Vladimíra Alexandroviče a ze strachu před atentátem se ukryl do Gatčiny, místa 45 km vzdáleného od sídelního Petrohradu.⁴ Rusko v této době ještě nemělo ministerský kabinet v moderním slova smyslu. Po celé 19. století ruští ministři odpovídali každý jen sám za sebe, carovi individuálně předkládali svodky i jiné informace. Úřady jim po carově odstěhování se do Gatčiny zůstávaly v Petrohradě, a tak museli za carem více či méně pravidelně do jeho gatčinského sídla cestovat. Kdo byl významnější, jeho vliv na carskou politiku větší, zůstával v Gatčině déle, kdo byl méně významný, vracel se do Petrohradu záhy. Ten, kdo zůstával u cara déle či dokonce stále, byl považován za šedou eminenci. Takovým byl nepochybně Konstantin Petrovič Pobědonoscev (1827–1907), jehož osobě je věnována podstatná část této studie.

³ Srov. HAMANNOVÁ, B.: *Hitlerova Vídeň*. Praha 1999.

⁴ Gatčina byla v té době městem s téměř 12.000 obyvatel (podle sčítání obyvatel 1897 s 14 735 obyvateli). Vedle řady kostelů mu dominoval palác, který nechal postavit v roce 1770 kníže Orlov. Od něj jej v roce 1783 koupila carevna Kateřina II. pro následníka Pavla, který Gatčinu povýšil na město. V roce 1829 se stal gatčinský zámek soukromým majetkem vládnoucího cara. Ten (Mikuláš I.) jej nechal rozšířit a přebudovat, takže měl 600 pokojů, tři trůnní sály, divadlo, obrazárnu a sbírku soch, jízďárnu a další součásti luxusu. Alexandr III. se utíkal do Gatčiny po celou svoji vládu, poslední roky pak již téměř ani nepobýval v Petrohradě.

Ačkoli reformy šedesátých a sedmdesátých let 19. století nepřinesly kýžené zlepšení chodu ruského impéria, samotný nástup Alexandra III. k moci ještě nikterak nepředestinoval vyhraněně konzervativní kurz. Rusko v době nástupu Alexandra III. na carský trůn prostě stálo před několika alternativami svého vývoje. První alternativa ruského vývoje, varianta, které se nejen car Alexandr III. nejvíce obával, byla revoluční. Jednalo se o otevření dveří aktivitám mas. V obavách o svůj život se ji Alexandr nejen obával, ale (a opět nejen on) její možnou realizaci přeceňoval. Proto jej jeho vychovatel Konstantin Pobědonoscev neustále varoval před kroky, které by nebyly náležitě razantní, aby této cestě zabránily.

Druhou alternativou bylo Alexandrovo případné pokračování v reformních krocích, navázání na to, co činil v šedesátých letech 19. století jeho otec Alexandr II. I v tomto případě však Pobědonoscev neustále tvrdil, že se jedná o slepou cestu, která nepovede Rusko k ničemu jinému než k anarchii. A tak ani o této možnosti Alexandr III. v obavách, že by tím přispěl k destrukci impéria, neuvažoval.

Třetí alternativou bylo nezasahování do reformního procesu, zejména nezasahování do politického systému, jakási pozice mrtvého brouka, spolehnout se na konzervativní a tradicionalistické složky státu, zejména na ruskou šlechtu, ale také na její protipól, na lid, přesněji řečeno na domněle carovi po staletí oddané masy, na společnost žijící v tradiční pokoře vůči samoděržaví a s ním provázanou pravoslavnou církví. Z toho plynulo odvrhnutí jakékoli cesty směřující k úpravě politického systému nebo stavebních kamenů jeho ekonomických, právních či sociálních sfér.

Čtvrtou alternativou, z konzervativního pohledu nejradikálnější, byla cesta protireforem. Tedy aktivní destrukce toho, co car-imperátor Alexandr II. prosazoval, a utužení tradičního ruského politického systému formou tvrdě imperiálně pojaté nacionalizace. S tím měla být spojena hypertrofovaná recidiva Uvarovské triády, spolehnout se na tradiční jednotu ruského cara, tedy samoděržavné moci, ruské pravoslavné církve šířící pravou víru a carovi a víře oddaného lidu. Mělo se jednat o jakousi modernizaci údajně odvěké ruské sobornosti, v této alternativě neponechávané samospádu, ale aktivně řízené předními konzervativně laděnými činiteli ruského státu. Při prosazování této alternativy byl Konstantin Pobědonoscev nejhrolivější.

Pro kterou z variant se Alexandr rozhodl, je známo. Nicméně je třeba ještě připomenout, že počátek vlády Alexandra III. byl spojen s doznívajícími liberalizujícími úvahami hraběte Michaila Larionoviče Lorise-Melikova.⁵ Alexander III. totiž po svém nástupu na trůn ihned nezařhl vše, co utvořil a čemu dal průchod jeho otec. I on se držel ruské tradice, podle níž carevič navazoval na politickou linii otce a tuto skutečnost také ve svém slavnostním nástupnickém projevu ostentativně deklaroval. Alexandr III. proto nechal návrh tzv. Loris-Melikovovy ústavy, souboru zákonů, které měly, byť i ve značně omezené podobě, dát ruským masám základní občanské svobody, několik měsíců diskutovat. V závěru se však přiklonil ke konzervativním a tradicionalistickým vizím svého učitele a vychovatele Konstantina Petroviče Pobědonosceva prosazované ve čtvrté alternativě. Pobědonoscev přitom vycházel z kréda, že se zlým kořenem nelze činit nic jiného, než s ním bojovat. Nihilismu a anarchismu nelze ustupovat, byť i je ruský lid bohabojný a carovi nesmírně oddán, může podlehnout jejich vlivu, a tudíž je třeba s nihilismem a anarchismem rázně bojovat.

Pobědonoscev rozhodně nebyl v Rusku jediným, kdo toto přesvědčení prosazoval. Stejnou vizi např. komentoval ve své době velmi známý a uznávaný novinář Michail Nikiforovič Katkov. Zejména v Rusku tehdejší doby v nejrozšířenějších novinách *Moskovskich vědomostjach*

⁵ Lorisova-Melikovova vláda byla již v osmdesátých letech 19. století označena za „*diktaturu serdca*“ neboli „*diktaturu vsrossijskogo kankana*“. Srov. Vestnik Jevropy, 1885, kn. 5, maj, s. 360–361.

prosazoval totéž co Pobědonoscev slovy o nutnosti soustředit všechny síly do boje proti „prohnilému liberalismu“. Katkovova aktivita byla tak výrazná, že se v ruské literatuře pro protiliberalní tažení začal užívat pojem *katkovština*. Jejím nástrojem byla Svátá družina (Svjaščennaja družina), jakási protiliberalní domobrana hájící se zbraní v ruce ideje oficiálního Ruska.⁶

Dne 29. dubna 1881 Alexandr III. podepsal manifest o neotřesitelnosti samoděržaví. Byl koncipován jeho někdejší vychovatelem Pobědonoscevem. Dokazoval zamítnutí liberalizujících návrhů Lorise-Melikova. Na základě toho podal Loris-Melikov a jeho nejbližší spolupracovníci, např. i stoupenec pokračování v alexandrovských reformách šedesátých let ministr financí let 1880–1881 Alexandr Agajevič Abaza, demisi. Záhy byli zbaveni svých funkcí i další činitelé stojící za názory A. A. Abazy. Jejich místo vzápětí zaujaly konzervativně a tradictionalisticky laděné osobnosti v čele s Konstantinem Pobědonoscevem. Nastala doba restaurace samoděržavného systému spojená s radikálním omezováním liberalizujících znaků.

Prísne religioznní Alexandr III. věřil, že je k vládě vyvolen Bohem, jenž je k němu obzvlášť milostivý. Chtěl najít cestu svému národu k velkolepé budoucnosti. Jak se sám domníval, na trůně seděl z boží vůle, proto se cítil odpovědný jedině Bohu. Přece v této roli nemůže činit něco špatného, Bůh mu nemůže nic špatného vnuknout. Upřímně si přál vnitřní jednotu ruského národa a považoval za samozřejmé, že mu národ důvěřuje. Kdo vystupoval proti carovi, stával se v jeho očích nepřitelem říše a vlastně i Boha. Neuvědomoval si, že mystické zakotvení monarchie moderní doba počínaje osvícenstvím ruší a že moderní doba druhé poloviny 19. století přispěla i v Rusku ke zcivlnění monarchie. Jeho monarchistická ideologie stále méně odpovídala realitě.

Nejtíže bylo nastupujícím konzervativním systémem postiženo školství. Univerzitám byla zrušena autonomie, rektori a děkani byli jmenováni vládou, univerzitní soudy byly zrušeny, filozofické a právní přednášky omezeny. Liberálněji smýšlející učitelé byli propuštěni a inspektorům bylo nařízeno zapisovat všechny podezřelé osoby do zvláštního seznamu. Profesor, a to i středoškolský, měl povinnost navštěvovat byty žáků a dozírat na jejich chování. Omezeno bylo rovněž studium na gymnáziích. Nemohli na něm např. studovat synové dělníků. Školné bylo zvýšeno na 40 rublů ročně.

Příklad školství ukazuje, že oficiální Rusko řízené Alexandrem III. se tedy snažilo vyřešit otázku budoucí cesty, a to v podobě dilematu – samoděržaví nebo modernizace – jednoznačným rozhodnutím jít konzervativní tradicemi odzkoušenou cestou. To se mu ale nepodařilo, realizovalo se pouze váhavé rozhodnutí udržet autokracii, samoděržaví a pravoslaví a přitom realizovat hospodářskou modernizaci (motivovanou zejména snahou udržet se mezi světovými mocnostmi). To vedlo ke komplikované a nejednoznačné politice. Konzervativní byrokraté hlásící se neoslavjanofilům zformulovali ideu tzv. agrární utopie, prosazovanou Vjačeslavem Konstantinovičem von Pleve. Utopii charakterizovala snaha zachovat pozici šlechty jako dominantního vlastníka půdy a současně udržet vesnickou občinu jako typický rys stavovského upořádání ruské společnosti (soslovija). K ní se záhy přiklonil i Konstantin Petrovič Pobědonoscev. Poté, co ji přejal za svou, se do její realizace, jak bylo pro něho typické, zakousnul s ohromnou vervou.

Kdo byla ta tajemná osoba, která za politikou Alexandra III. stála, která ho utvrzovala v jeho božím předurčení? Jednoduše řečeno: Konstantin Petrovič Pobědonoscev byl významný právní a státní činitel, státní tajemník a vrchní prokurátor Nejsvětějšího synodu. Narodil se v Moskvě v roce 1827 v rodině filozofa a spisovatele Petra Vasiljeviče Pobědonosceva. Po absolvování bohosloveckého semináře se stal úředníkem moskevského oddělení Senátu a v letech 1860–1865

⁶ Srov. VYDRA, Z.: *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*. Červený Kostelec 2010.

vedl katedru občanského práva Moskevské univerzity. Stal se natolik významným právníkem a uznávaným vědcem, že byl v téže době vybrán, aby o právní vědě povídal caru Alexandru II. a aby v právní vědě školil následníka trůnu velkoknížete Nikolaje Alexandroviče a jeho bratry velkoknížata Alexandra Alexandroviče a Vladimíra Alexandroviče. Nakonec jeho školení neušel ani velkokníže Mikuláš Alexandrovič, pozdější car Mikuláš II. (1894–1917). Pobědonoscevova práce *Přednášky z občanského práva (Kurs graždanskogo prava)* se stala nejlepší učebnicí nejen pro studenty práv, ale i návodem a cennou příručkou pro již praktikující právníky.

Je značným paradoxem, že se na počátku šedesátých let 19. století Pobědonoscev prezentoval jako přívrženec reforem s liberalizujícími sklony. Ovšem ani později, jako stoupenec konzervatismu, rozhodně nebyl apriorním odpůrcem změn. Co se týče reformy, jeho aktivita se soustředila v šedesátých letech 19. století na tým, který připravoval v Rusku soudní a právní reformu. V tomto duchu také připravil několik statí kriticky se vyjadřujících k dosavadnímu ruskému právnímu systému pro Gercenův *Zvon (Kolokol)*. Explicitně v nich vysvětloval nutnost modernizace ruského práva, a to ve smyslu jasné a zřetelné reglementace práv a povinností. Nikoli svobod.

Je pravděpodobné, že na Pobědonoscevovu konverzi ke konzervatismu mělo vliv jeho sblížení se s carskou rodinou. Nejen že byl vychovatelem jejich členů, ale i již v roce 1863 doprovázel později zemřelého staršího Alexandrova bratra, původního následníka trůnu po Alexandru II., Nikolaje Alexandroviče na jeho inspekční cestě po Rusku. Jistě při tom následníkovi a celé jeho suité mnohé popisoval a vysvětloval. A to nejen z roviny práva. Byl přece velkým znalcem evropské literatury a umění. Mnohé z toho se odrazilo i v knize, kterou z této cesty Pobědonoscev napsal. Jednalo se o *Dopisy z putování následníka-careviče po Rusku z Petrohradu na Krym*, které byly vydány v Sankt Peterburku roku 1864.

Již krátce po neúspěšném pokusu o atentát na Alexandra II. v roce 1866 car rezignoval na reformní pokusy (byť nedokonalé) a docházelo k výměně liberálních politiků za politiky starého ražení. Tyto postoje pokračovaly dále za posledních dvou carů a byly navenek formálně vyjadřovány jako kult Moskevské Rusi 17. století, při stálém zdůrazňování ruského národního ducha, který si podle Pobědonosceva a konzervativců podobného ražení žádá samoděržavného a nikomu neodpovědného vládce; parlamentarismus a volební právo, jakož i všechny místní formy samosprávy, kde se mohli uplatnit liberálové, byly odsuzovány.

Tzv. kult Moskevské Rusi 17. století byl zvláště zřetelný v architektuře a umění. Zejména v Moskvě se stavěly nové domy podle vzoru 17. století. V tomto trendu se realizovala část zbohatlého měšťanstva a jedním z jeho výrazných činitelů byl tvůrce Tretjakovské galerie Petr Tretjakov. Svůj dům v Tolmačích nechal přestavět na galerii právě s ohledem na moskevský styl 17. století a obrazy (především portréty), které pro ni shromažďoval, byly rovněž v historizujícím stylu majícím za cíl zdůraznit tradice Moskevské Rusi. Pobědonoscev patřil k horlivým obdivovatelům, ale i znalcům ruského a evropského výtvarného umění. Na sběr obrazů vynakládal značné prostředky. Nikdy však úrovně Tretjakova nedosáhl.

V roce 1865 byl Pobědonoscev carem jmenován poradcem Ministerstva justice. Od tohoto okamžiku se začal soustředit na právní aspekty ruského politického systému, tedy na státní právo. Vlastně si tím nesmírně rozšířil svoje původní občanskoprávní zaměření.

Jako uznávaný znalec občanského i státního práva byl Pobědonoscev v roce 1868 jmenován senátorem, v roce 1872 členem Státní rady a v roce 1880 vrchním prokurátorem Nejsvětějšího synodu, tzv. oberprokurorem. Ve všech těchto funkcích setrval až do roku 1905, kdy byl na vlastní žádost, v důsledku svého vyhoceného nesouhlasu s carovým Manifestem 17. října slibujícím lidu vytvořit zastupitelský orgán Státní dumu a zavést ve společnosti další demokratické reformy, penzionován.⁷ Zemřel pak o rok a půl později, 10. března roku 1907.

Svoji odborně právní i politickou kariéru výrazně ovlivňující oficiální politiku i jednotlivé její realizátory prováděl za vlády tří carů-imperátorů – liberalizujícího Alexandra II., konzervativního Alexandra III. a tradicionalistického Mikuláše II. Jeho nejvýznamnější funkce, předsednictví Nejsvětějšímu synodu, nikterak nenapovídala o tom, že by měl mít na oficiální politiku nějaký mimořádný vliv. Rozhodně z funkce samé to neplynulo. Plynulo to z bezmezné důvěry, kterou vůči němu požíval car Alexandr III. Získal si ji nejen svými pedagogickými schopnostmi, ale i, a to především, osobními kvalitami, svými vlastnostmi. Pobědonoscev rozhodně nebyl zjištný či osobně ambiciózní. Vše, co činil, dělal proto, že o tom byl bytostně přesvědčený, že to je v zájmu dobra. Dobra pro impérium řízené státem, pro společnost, v jehož čele stojí car-imperátor. Mezi ruskými státními činiteli 19. století bychom mohli takové osobnosti, pro něž služba státu, resp. carovi byla nadevše, najít dvě: Alexeje Andrejeviče Arakčejeva, oddaného služebníka cara-imperátora Alexandra I. (1801–1825) na počátku 19. století a Konstantina Petroviče Pobědonosceva na jeho konci. Obě ovšem byly svými odpůrci hodnoceny jako symboly antihumanismu, nesvobody, prostě nositeli zla.

Pobědonoscevovi současníci pro něj neměli pozitivní hodnocení. Častovali jej výrazy jako „genius tmy“, „Veliký inkvizitor“, „noční můra ruských dějin“, „tyran a zlosyn“, „státní vampír“, „nesmyslná halucinace“. Oproti tomu jeho zdánlivý politický odpůrce Sergej Witte jej ve svých vzpomínkách hodnotil jako kulturního člověka s ohromujícím rozhledem a vzděláním, člověka čestného, vzdáleného veškerým osobním ambicím, osobnost bytostně přesvědčenou o přednostech samoděržaví a pravoslavného ritu, v jejichž duchu ad absurdum prosazoval a obhajoval policejní režim. Witte, který Pobědonosceva dobře znal z řady politických jednání, dovedl ocenit, že Pobědonoscev nebyl apriorním odpůrcem reforem. Dokonce naopak upozorňoval, odsuzoval jejich překotnost a byl přesvědčený o neschopnosti stávajícího Ruska je správně použít.⁸ Vůdce kadetů Pavel Nikolajevič Miljukov ovšem již zase naopak Pobědonosceva ostře odsuzoval. Opět nikoli za jeho povahu, ale za skutečnost, že nasměroval ruskou vládu na ostře konzervativní směr. Zvláště mu vadilo, že Pobědonoscevoým vlivem bylo ruské revoluční hnutí (míněno ovšem především liberální) vystaveno krutým represím.⁹ Levicoví činitelé pro něj pochopitelně neměli sebemenší pochopení. Lenin jej označoval za činitele tupé přímosti obhajujícího ruskou konzervativnost.

Vůči Pobědonoscevovi byla vstřícnější až moderní doba. Od počátku tzv. perestrojky vyšla v Rusku o Pobědonoscevovi řada prací. V nich byla mj. vyzdvihnuta jeho schopnost polemiky. Většina autorů byla přesvědčena, že osobností, které by byly schopny s ním diskutovat, bylo velmi málo. A tak se většina raději uchylovala k jeho apriornímu odsuzování. Platilo to nejen o jeho vyslovených odpůrcích, ale i o jeho kolezích ve Státní radě. Současně bylo ceněno, že Pobědonoscev oplýval hlubokými, takřka encyklopedickými znalostmi. Díky nim a literárnímu

⁷ Když v roce 1700 zemřel patriarcha Adrian, Petr nového nejmenoval. Dočasně byl do čela církve postaven rjazanský metropolita Stefan Javorskij (1658–1722) s titulem mestobljustitel patriaršího stolce, ale bez patriarších pravomocí. Nebyl obsazen ani patriarší rozděl a jeho funkce byly předány v roce 1701 nově vytvořenému Klášternímu (Monastýrskému) prikazu v čele s bojarem I. L. Musinem-Puškinem a djakem N. M. Zotovem. Jeho úkolem bylo mj. vybírat zvláštní daně od klášterů. Díky tomu získala státní pokladna v letech 1701–1711 milion rublů. Současně ovšem stát snižoval počet mnichů, zakazoval jejich přechod z jednoho kláštera do druhého, nově vymezoval pravomoci klášterů (zejména v hospodářské oblasti). Církev nově získala povinnost starat se o základní školy, nemocné a také o vojenské veterány. Dne 25. ledna 1721 Petr vyhlásil Duchovní reglement, připravený biskupem Feofanem Prokopovičem. Jím byla likvidována církevní samostatnost a zřízeno Duchovní kolegium změněné již 14 února na Nejsvětější synod. V jeho pravomocích byly výhradně církevní záležitosti včetně církevního soudu. V čele stál nejvyšší prokurátor – prvním byl I. V. Boldin.

⁸ Srov. VITTE, S. Ju.: *Vospominanija*. Tom. I. 1849–1894. *Carstvovanije Aleksandra II. i Aleksandra III.* Moskva 1960, s. 212–213

⁹ Srov. MILJUKOV, P. S.: *Vospominanija*. Moskva 1910, s. 121.

talentu mohl psát popularizující knihy i odborné práce, věnovat se vědě i umění. A tak nejen jeho politický vliv způsobil, že Pobědonoscevi byl udělen čestný doktorát Moskevské, Petrohradské, Kazaňské a Jurjevské univerzity a že se mu v tomto směru dostalo i zahraničního uznání: byl jmenován také členem francouzské akademie věd. V roce 1896 Pobědonoscev vydal svoji fundamentální práci *Moskevský sborník (Moskovskij sbornik)*, v němž na bázi porovnání ruských ideálů a soudobých základních znaků západoevropské kultury a státního parlamentního systému podrobil vše západoevropské zničující kritice. Pro západní Evropu byl podle Pobědonosceva charakteristický racionalismus a víra v lidskou přirozenost. To determinuje člověka k logice, lidovládě a parlamentarismu. To jsou znaky, které vedou lidstvo do zmatených časů, v ruském zkráceném termínu označovaném jako smuta. Zvláště ostré kritice podrobil parlamentarismus a možno říci již samotné myšlenky na volby, které by v Rusku mohly vést k parlamentarismu. Základní problém spatřoval právě ve volbách, které podle jeho mínění rozhodně nevyjadřují názor voličů. Vše je podle Pobědonosceva jen manipulace s masami. Za stejně tak škodlivý označil periodický tisk vyjadřující, jak Pobědonoscev uváděl, tzv. společenské mínění. Je to síla, která čtenáři vnucuje svoje názory, dezorientuje ho, vnáší do jeho názorů zmatek. Za názory mas označuje subjektivní představy a z mas tím vytváří samostatně nemyslicí stádo, neboť jednotlivce je utvrzován v tom, že v takovém tisku je mu předkládáno většinové mínění.

Proti tomu všemu Pobědonoscev zdůrazňoval pozitivní význam mravního vzdělávání, výchovy k mravnosti. Alexandr III. byl přesvědčeným antisemitou. Značný vliv v tomto směru na něho měl Pobědonoscev. Pobědonoscev byl ovšem krajně nepřátelský i vůči polským katolíkům a muslimům. Byl to Pobědonoscev, který v roce 1901 sestavil dokument vylučující Lva Tolstého z ruské pravoslavné církve (vzájemné antipatie se údajně vinuly od roku 1877, kdy Tolstoj vydal román *Anna Karenina* – vzorem strohého byrokrata Alexeje Karenina byl údajně mladý Pobědonoscev).

Obdobně negativně jako proti parlamentu a parlamentarismu se Pobědonoscev stavěl proti veřejnému soudnímu jednání, svobodě tisku a všeobecnému vzdělání. Byl totiž přesvědčen o přirozené determinaci schopnostmi a tvrdil, že vzdělání v ústech nevzdělatelného může jen škodit. A to např. tím, že informace, kterých takto vzdělaný člověk může získat, jej mohou dezorientovat, vést k nihilismu a anarchismu, zavržení tradičních hodnot. Proti tomu akcentoval přirozený rozum determinovaný vzdělanostní hierarchií. Jinými slovy, všechny vrstvy společnosti musejí věřit ve správné ideály. Víra musí být nadřazena racionální, resp. racionálně je pouze pro některé, pro ty, kteří s ním dokážou patřičně pracovat. Lid – národ – žije především duší, absolutní jistotu nemůže zjistit prostřednictvím materiálu, ale pouze vírou. A tu může nevhodné vzdělání vysloveně zničit. Podle Pobědonosceva „*ruský mužik nemusí rozumět tomu, co slyší prostřednictvím církve. Před slovy, kterým nerozumí, pociťuje posvátnou úctu. A to je jediné, co potřebuje. Porozumění tedy nelze dovolit*“.¹⁰

Pobědonoscev byl současně přesvědčen, že k udržení víry je nutná pevná vláda, taková, na jejímž vrcholu je samodržavý car. Jeho cesta od mladického liberalizujícího koketování k ortodoxnímu konzervatismu byla nepochybně vyvolána velkými znalostmi toho, co se v Rusku odehrávalo. Patřil mezi ty osobnosti, které pochopily, jaké škody zrušení nevolnictví a zavedení samosprávného systému způsobily – pokles ekonomiky, chaos v sociální i právní rovině apod. Z jeho reflexí na situaci Ruska v šedesátých letech 19. století lze usuzovat, jaké trauma v této době prožíval a jak hluboce promýšlel alternativní cestu, kterou by se Rusko, aniž by se propadlo do ještě větší deprese, mělo ubírat. K návrhům protireform, které připravoval, patřilo i omezení reformem týkajících se zrušení nevolnictví. Především se mu jednalo o to, aby se šlechtě vrátil-

¹⁰ Srov. KAZAREZOV, V. V.: *Samyje znamenityje reformatory Rossii*. Moskva 2002, s. 263.

ly její dřívější výsady. Opíral se o četné stížnosti, které ze strany poměščíků přicházely. Protože vrátit se k nevolnictví nebylo myslitelné, pokusil se alespoň usměrnit nový systém institucí zemských náčelníků (1889). Jejich prostřednictvím již neměla dohlížet nad děním v jednotlivých oblastech zemstva, ale šlechta (zemští náčelníci byli výhradně z řad poměščíků a zemští náčelníci byli nadřazení zemstvům). Současníci hovořili o nejdůležitější kontrareformě, kterou Rusko doby cara Alexandra III. zavedlo, o vysloveném protipólu toho, oč usilovaly rolnická a zemstevní reformy šedesátých let 19. století.

Druhou formou, jak udržet alespoň zbytky nevolnického systému, bylo zakonzervování občin. Pobědonoscev byl bytostně přesvědčen o pozitivním významu obcí pro ruské hospodářství, a proto v roce 1893 inicioval zákon, na jehož základě bylo prakticky nemožné se z občinového sevržení vymanit. Pobědonoscev např. tvrdil, že jen občinové hospodářství je s to ochránit ruského rolníka před nouzí a bezdomovectvím a smrtí hladem. Pobědonoscev byl zarytým odpůrcem tržního hospodářství. Zejména tvrdil, paradoxně shodně s revolucionáři Leninova typu, že půda nemůže být zbožím. Je darem od boha, darem, který je člověku pouze propůjčen. Nelze s ním proto nakládat jako se zbožím. Je třeba jej uctívat a se skromností na něm pracovat.

Ačkoli se Pobědonoscev, jak již bylo uvedeno, v šedesátých letech 19. století podílel na některých změnách právního a soudního systému, od osmdesátých let 19. století i v této oblasti aktivně dělal vše pro zavedení protireform. Např. soudní pravomoci zemských náčelníků byly tak veliké, že do značné míry nahrazovaly veřejná soudní jednání. Soudy získaly právo rozhodnout o uzavřeném jednání, soudní způsobilosti mohli být nově zbaveni soudci nejen pro prohřešky proti právu.

Společně s protireformami Pobědonoscev usiloval o podřízení výchovy a vzdělání, vědy i kultury svým konzervativním dogmatům. V tomto duchu byly omezeny univerzitní svobody – představitelé univerzit, rektori, byli např. osobně odpovědní za chod univerzit náčelníkům učebních okruhů a nebyli již voleni, ale jmenováni. V tomto duchu také Pobědonoscev činil vše proto, aby vzrostl vliv pravoslavné církve. Každoročně se jeho zásluhou otevíralo na deset klášterů a 250 kostelů. Počet církevních škol díky Pobědonoscevo aktivitě vzrostl mezi osmdesátými léty 19. století a počátkem 20. století osmkrát. Rostl počet vydávaných bohoslužebných knih, rostla propagace pravoslavných světců. Naproti tomu Pobědonoscev činil vše proto, aby snížil vliv nepravoslavných konfesí, zejména sekt. To se zejména výrazně dotýkalo starobřadníků, tedy raskolníků. Vše, co se týkalo církve, nechal bedlivě sledovat a perlustrovat. Ale nejen církve. Mohli bychom dokonce říci, že vše, co mělo nějaký duchovní náboj. S odkazem na to byli Pobědonoscevoým přičiněním pečlivě sledováni tzv. nepřátelští spisovatelé v čele s Lvem Tolstým, Fjodorem Dostojevským a Nikolajem Leskovem.

Konstantin Petrovič Pobědonoscev byl důsledným zastáncem tradičního principu samoděržaví, a to ve všech oblastech, v záležitostech kultury, politiky i správy, a to i na místní úrovni. Společným jmenovatelem jeho postojů bylo důsledné nadřazování nacionálně pojatého impéria všem ostatním zájmům a poslušnost carovi jakožto nejvyšší autoritě.

Budoucí Alexandr III. byl veden Pobědonoscev k tomu, aby ctil pouze ruské tradice, národnost (sám byl antisemita) a samoděržaví. Z nich neměl nic slevit, protože prý jsou dané Prozřetelností. Tuto myšlenku morální povinnosti cara hájit samoděržaví ostatně vštěpoval vrchní prokurátor Svatého synodu také Mikuláš II., který v důsledku tohoto přesvědčení dal ještě v roce 1905 vědět, že nadále setrvá při samoděržaví, a necítil se morálně vázán ani říjnovým manifestem. Byl to právě Pobědonoscev, kdo ve své státní ideologii podřizoval pravoslaví i školskou výchovu službě státu.

Pobědonoscev se na konzervativní stranu zřetelně postavil již týden po atentátu na cara Alexandra II. Alexandr III. na 8. března 1881 svolal poradou nejvýznamnějších představitelů ruské

říše. Pobědonoscev se při ní postavil proti pokračování reformy doby cara Alexandra II. a zvláště ostře odsoudil kroky cukroví a biče Lorise-Melikova a jeho spolupracovníků. Vysloveně cara Alexandra III. i jen před koketováním s nimi varoval. Výsledkem se stal carský manifest zkoncipovaný Pobědonoscevem a Katkovem vyhlášený 29. dubna 1881, v němž se Alexandr III. přihlásil k odhodlání bránit tradiční hodnoty samoděržavné vlády.

V nástupní řeči cara Mikuláše II., kterou celou sestavil Pobědonoscev, stálo jasné odmítnutí vlivu zemstev na místní správu, které pak způsobilo značné rozčarování. Historik Ključevskij z této řeči správně předpověděl konec dynastie Romanovců na ruském trůně. Tehdy bývá Pobědonoscev nazýván skutečným vládcem Ruska, protože kromě zformování osobnosti Alexandra III. a vlivu na Mikuláše II. také v praxi doporučoval jmenování i odvolání státních funkcionářů, kterými byli lidé stejného smýšlení jako on sám a jeho žáci. V roce 1890 vyšel carský ukaz zajišťující při volbě do zemstev většinu šlechtické kurii a usnesení zemstev musela být poté ještě navíc schválena gubernátorem. Roku 1884 byla také omezena autonomie vysokých škol.

Pod vlivem Pobědonosceva odmítl nově nastupující Alexandr III. návrh Lorise-Melikova z roku 1881, již podepsaný Alexandrem II. (těsně před jeho smrtí), podle kterého by došlo ke zřízení dvou komisí (správně-hospodářské a finanční), jež měly připravovat návrhy na reformy guberniální správy, daňového systému, výkup selské půdy aj. Tento návrh mohl vést od byrokratické správy, jež jako jedinou uznával Pobědonoscev, k účasti některých společenských vrstev na státní správě. I když neměl tento návrh nic společného s konstitucionalismem, mohlo jít o významný politický krok, protože podíl alespoň některých společenských vrstev na správě tyto vrstvy formoval, učil je prosazovat své návrhy, získávat zkušenosti, uvažovat o parlamentarismu, což ovšem bylo v příkrém rozporu se státní ideologií, jež se prosazovala díky konzervativcům již ke konci života Alexandra II.

Od 80. let 19. století byla zdůrazňována ruská národnost a pravoslaví ve spojení s netolerancí vůči jiným národnostem (např. tvrdý postup vůči Finům, Polsku, na Ukrajině aj.) a antisemitismem. Pobědonoscev byl zodpovědný za různou míru vládního šikanování a pronásledování jinověrců, ať již to byli katolíci, protestanti, židé, starověrci, nebo jiné směry. Během vlády Alexandra III. i Mikuláše II. probíhala v Rusku řada pogromů na Židy. Viníci byli málokdy potrestáni, na mezinárodní protesty bylo odpovídáno tak, že se jednalo o potrestání běžné kriminální činnosti a náboženská nesvoboda byla popírána. Často byl náboženský útlak součástí porušování neruských území (Pobaltí, Arménie). Podle oficiálního stanoviska bylo Rusům vlastní pravoslaví, jiná vyznání byla považována za zhoubné vlivy, nejčastěji evropského Západu. Celkem 98 % z 5,2 milionu Židů muselo žít ve vyhrazených guberniích na západě říše, tehdy se také poprvé uvažovalo o jejich vysídlení na neobydlené území, Pobědonoscev navrhoval vytvoření zvláštní židovské kolonie. Židé ovšem, na rozdíl od jiných národností, neměli být rusifikováni, nýbrž donucováni různými formami násilí a státní šikany k odchodu ze země.

Konstantin Petrovič Pobědonoscev považoval *parlamentní systém* za největší lež své doby. Tvrdil, že pod rouškou zastupování lidu se projevují jen individuální ambice. Konstatoval, že přínosné změny v dějinách se odehrávaly jen tak, že pocházely od centralizované vůle osobnosti – panovníka nebo několika rádců, kteří měli hluboké znalosti o stávajícím politickém a právním systému. Samotné rozšíření volebního práva podle Pobědonosceva způsobuje jen samé zmatky. Snižuje hodnotu státní ideje, vulgarizuje ji a profanuje. V parlamentních systémech fakticky funguje zákonodárná i výkonná *anarchie*. Volby nepřivádějí k moci nejlepší, ale jen nejhalasnější. Zejména v podmínkách mnohonárodních států mizí sdružující element rozhodující moci monarchy. Místo neomezené panovnické moci dostáváme neomezenou vládu parlamentu, jen s tím rozdílem, že v osobnosti cara je možno vidět jednotu rozumu a vůle, kdežto v parlamentu chaos. Vše v něm závisí na náhodě, jak se většina rozhodne.¹¹

Dne 12. prosince 1904 byla v rámci komplexu reforem vyhlášena v Rusku *svoboda vyznání*. Pravoslavná církev na to reagovala přáním osvobodit se od státního dirigismu. Dne 17. března 1905 skupina jejich představitelů v čele s petrohradským metropolitou Antonijem Vadkovským podala carovi Mikuláši II. petici žádající svolání církevního sněmu, který by rozhodl o obnově patriarchátu. Fakticky se žádalo zrušení Nejsvětějšího synodu podléhajícího kontrole vrchního prokurátora. Pobědonoscev, kterému byla věc předložena ke zvážení, ji odmítl. Dne 31. března 1905 car s odvoláním se na nevhodnost doby záležitost odložil. Učinil tak opět o rok později. Sněm se nakonec sešel až po únorové revoluci, a to v srpnu 1917. Patriarchát byl ovšem obnoven až po říjnové revoluci.

Pobědonoscev byl přesvědčen, že liberalismus připravuje pouze cestu radikální demokracii, a ta že s sebou přináší vždy a všude princip uvolňování a rozpadu; má tendenci rozpolcovat lid a rozkládat společnost. Měl tím na mysli Francouzskou revoluci 1789 a její takřka nedobrovolnou cestu od Mirabeua k Robespierrovi, od základních liberálních práv a řádné ústavy k totálnímu panství lidu, který kvůli rovnosti gilotinoval svobodu a bratrství. Během vlády Alexandra III. po celou dobu (po třicet let) zůstal Pobědonoscev v jeho okolí jako vrchní prokurátor Svatého synodu (1880–1906). I tato skutečnost svědčí o formě ruského konzervatismu a oporách, které jeho prosazování v posledních desetiletích 19. století umožňovaly.

Summary

The Roots of Russian Political Conservatism (Konstantin Pobedonoscev)

Tsar Alexander III (1881–1894) ruled during a time when the rest of Europe was experiencing a process of economic, social, scientific, technical, artistic and political modernization leading to significant changes in everyday life. Russia was no exception in this respect. Indeed, due to the country's slower development up to that time, modernism asserted itself even more rapidly. Russian tradition naturally gave it a special character, manifested in an unwillingness to respect the changes that as a result of economic and social modernism were also necessary at the political level. Conservatism determined by Russian traditionalism came to the forefront. Its main characteristics were Great-Russian nationalism and the Russian Orthodox faith. Ostensibly as a result of the assassination in 1881 of Tsar Alexander II, but in fact due to the rigidity of Russian political ossification, this conservatism led to reactionary measures, which had been halted by Alexander II's liberalizing policies. The central figure of this conservatism was Konstantin Pobedonoscev, an educated man influencing many spheres of Russian political and non-political events.

¹¹ Srov. OLDENBURG, S. S.: *Carstvovanije Nikolaja II.* Bělgard 1939, s. 41–42.